

**ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ
1945-1947 ԹԹ.**

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Թուրքիայի կառավարող շրջանները ջանք չէին խնայում երկիրը դեմոկրատական ներկայացնելու ուղղությամբ: Դրա համար նրանք փորձում էին օգտագործել ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների, մասնավորապես ստամբուլահայերի ներհամայնքային խնդիրները: Նման քայլերից էր Անկարայում վարչապետ Սարաջօղլուի հայկական «Մարմարա» և «Ժամանակ» թերթերի խմբագրապետերի հետ հանդիպումը¹:

Այդ հանդիպման ժամանակ նա շնորհակալություն էր հայտնել վերջիններիս կառավարությանն օժանդակելու համար: Հավանաբար, այս շնորհակալությունն ուղղված էր հատկապես «Մարմարա» թերթի խմբագրությանը, որն իր ամբողջ 1945 թ. հրատարակած համարներում հիշատակել է բարձրաստիճան թուրքահայերի անունները՝ նշելով, որ նրանք եղել են Օսմանյան կայսրության հնազանդ և ցվիրված քաղաքացիներ²: Հանդիպման ընթացքում վարչապետը, ի լուր բոլորի, հայտարարել էր նաև, որ հայերը, ինչպես մյուս ազգային-կրոնական փոքրամասնությունները, կարող են ունենալ իրենց երգչախմբերը, սեփական լեզվով ֆիլմեր նկարահանել, սովորել զինվորական վարժարաններում (այս իրավունքը տրվել էր պատերազմից հետո) ինչպես նաև ընտրվել պետական կառավարման համակարգում: Այս հայտարարությունը նպատակ ուներ ցույց տալու թուրքական կառավարության «հայամետ» վերաբերմունքը: Հարկ է նշել, որ ըստ վարչապետի, պետական կառավարման համակարգում ընդգրկվելու համար՝ հայերի կողմից որևէ քայլ չէր ձեռնարկվել³: Վերջիններս հասկանում էին, որ գործնականում դա անհնար էր, քանի որ իրավականորեն և սոցիալապես պաշտպանված չէին: Սարաջօղլուն, որպես թուրքական կառավարության «քարեհաճո» վերաբերմունքի, օրինակ էր բերել Կաթողիկոսի ընտրությանը ստամբուլահայ պատվիրականության ազատ մեկնումը և այդ գործում պետության աջակցության պատրաստակամությունը, որից, սակայն, պատվիրակությունը հրաժարվել էր:

Վարչապետ Սարաջօղլուն մատնանշել էր նաև «Մարմարա», «Ժամանակ», «Նոր լուր» և հայկական այլ թերթերի ազատ վաճառքը՝ հայտարարելով, որ Թուրքիայում, անկախ ազգային և կրոնական պատկանելիությունից, բոլորն ունեն իրավունքներ⁴:

Կառավարությունն իր նպատակներին ծառայեցրեց նաև թուրքական մամուլը, որն էլ սկսեց հարցազրույցներ վերցնել ստամբուլահայ

վերնախավի ներկայացուցիչներից՝ Գևորգ արքեպիսկոպոս Արսլան-յանից, Սուրբ Փրկիչ հիվանդանոցի տնօրեն Փեշտիլմալճյանից, ԱՄՆ մեկնած թուրքահայերից և նույնիսկ ԱՄՆ-ում Հ. Յ. Դ. կուսակցության բյուրոյի ներկայացուցիչ Սիմոն Վրացյանից: Ուշագրավ է Վրացյանի հայտարարությունը, որի ժամանակ նա մասնավորապես ողջունել էր Թուրքիայի վերածնունդը և դրական էր գնահատել նման մոտեցումը⁵: Այս հարցազրույցի հրատարակումով թուրքական իշխանությունները փորձել էին ի ցույց դնել այն փաստը, թե իբր պոլսահայ վերնախավը, անգամ Հ. Յ. Դ. կուսակցությունը բողոք չունեն՝ ընդդեմ իրենց երկրի: Թուրքական քարոզչական ապարատի նման քայլը նպատակ ուներ նաև վարկաբեկել Դաշնակցություն կուսակցությանը:

Հարկ է նշել, որ 1946 թ. հուլիսին կայանալու էին Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի ընտրությունները: Այդ ընտրություններում թուրքական կառավարությունը, ստամբուլահայության դրական վերաբերմունքն ստանալու համար, սկսեց ճնշում գործադրել ԹԱՄԺ-ի հայ պատգամավորներ՝ Պերճ Կերեստեջյանի և Գևորգ Արսլանյանի վրա:

Կառավարության նման «սիրաշահելու» այս քաղաքականությունն ուներ իր դրդապատճառները: Դրանցից մեկ համար կարևոր է 1943 թ. Նյու-Յորքում ձևավորված Ամերիկահայ Ազգային կոմիտեի դիմումը ներկայացված՝ Սան-Ֆրանցիսկոյում ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդին, 1945 թ. մայիսի 3-ին, Թուրքիայում գտնվող հայերի ծանր վիճակի և «Հայկական հարցի» լուծման վերաբերյալ⁶: Այստեղ կարևոր է այն, որ թուրքական կառավարության ճնշման ներքո անցկացված հարցազրույցներն ուղղված էին ընդդեմ Ամերիկահայ Ազգային Կոմիտեի, ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդին, ներկայացրած դիմումի՝ ցույց տալու, որ այն չի համապատասխանում իրականությանը: Թուրքական իշխանությունների համար կարևորություն էր ներկայացնում Էջմիածնի եկեղեցական ժողովի կոչը ԽՍՀՄ Սինիստրների խորհրդի նախագահ Ի. Ստալինին՝ հայկական հարցի լուծման համար և հայտարարությունը, որ նրանք միանում են՝ ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդին ուղղված Ամերիկահայ ազգային կոմիտեի դիմումին⁷:

Գլխավորապես թուրքական կառավարությանն անհանգստացնում էր ԽՍՀՄ կողմից՝ հայերի անունից ներկայացված տարածքային պահանջների հարցը: Կարևոր պատճառ էր նաև 1945 թ.-ի նոյեմբերի 21-ն ԽՍՀՄ ղեկավարության ընդունած որոշումը՝ արտասահմանի հայերի հայրենադարձության կազմակերպման վերաբերյալ⁸, և Կաթողիկոս Գևորգ Չորեքյանի 1946 թ.-ի հունիսի 1-ին արտասահմանի հայության ղեկավար մարմիններին շրջաբերական նամակը՝ հայրենադարձությանը օժանդակելու կոչով⁹:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այս մամակ-կոչի պատճառով բազում խոչընդոտներ առաջացան արքեպիսկոպոս Գևորգ Արսլանյանի և նրա կողմնակիցների, ինչպես նաև հայրենադարձվել ցանկացողների դեմ¹⁰: Ի հակառակ վերը նշվածի՝ ՀՀ Ազգային արխիվում պահվող ՀԽՍՀ արտգործնախարարության ֆոնդը վկայում է, որ 1946 թ. հուլիսի 1-29-ը, Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվելու համար, հյուպատոսարան են դիմել բազմաթիվ հայեր: Ստորև ներկայացնում ենք այդ գյուղաբնակ հայերի տվյալներն՝ աղյուսակի տեսքով¹¹:

ամիս ամսաթիվ	ընդունվել է	գրանցվել է	տղամարդ	կին	երեխա
հուլիսի 1	32 մարդ				
հուլիսի 3	15 մարդ				
հուլիսի 5-8		227 մարդ	82	89	56
հուլիսի 10	40 մարդ	156 մարդ	63	58	
հուլիսի 15	63 մարդ	259 մարդ	86	100	73
հուլիսի 17		242 մարդ	89	89	64
հուլիսի 19	40 մարդ	115 մարդ	45	40	30
հուլիսի 24	30 մարդ	104 մարդ	38	32	34
հուլիսի 26		114 մարդ	40	43	31
հուլիսի 29	41 մարդ	143 մարդ	48	57	38

Սինույն ժամանակ Խորհրդային Հայաստան մեկնելու համար ԽՍՀՄ գլխավոր հյուպատոսարան են դիմում նաև քաղաքաբնակ, բարձրագույն կրթության տեր մարդիկ՝ բժիշկներ, իրավաբաններ և այլն¹²:

ԽՍՀՄ ղեկավարության ընդունած Հայրենադարձության որոշումն ավելի շիկացրեց տիրող մթնոլորտը՝ ստամբուլահայ համայնքի վերնախավում:

Նախքան մթնոլորտին անդրադառնալը՝ նշենք Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի դերը համայնքում: Պոլսահայ համայնքը ավանդաբար համախմբված է եղել պատրիարքարանի շուրջ, որը նաև կարգավորում էր համայնքի ներքին կյանքը: Այդ կարգը ստեղծվել էր դեռևս

սուլթանական կառավարության ժամանակաշրջանից: Ինչպես հայտնի է, պատրիարքը, բացի հոգևոր առաջնորդից, հանդիսանում էր նաև որպես համայնքի կառավարիչ: Պատրիարքի ձեռքում էին կենտրոնացած բավականին մեծ ֆինանսական և նյութական միջոցներ:

Վերը նշված կարգը, առանց էական փոփոխությունների, պահպանվեց մինչև Երկրորդ աշխարհամարտը: Սակայն այն խախտվեց 1944 թ. պատրիարք Նարոյանի մահից հետո:

1944 թ. պատրիարք Նարոյանի մահից հետո պատրիարքի տեղապահ ընտրված Գևորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանի և Սբ. Փրկիչ հիվանդանոցի հոգաբարձուների միջև վեճ էր առաջացել: Այդ վեճի էությունը կայանում էր հետևյալում: Գևորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանը կրոնական ժողովից հեռացրել էր պատրիարքարանին անցանկալի անձանց, որոնք Սբ. Փրկիչ հիվանդանոցի հոգաբարձուների խորհրդի անդամներն էին: Ուշագրավ է, որ վերջիններս հարց բարձրացրեցին պատրիարք Նարոյանի՝ Սբ. Փրկիչ հիվանդանոցին թողնված կտակի վերաբերյալ: Ըստ նրանց՝ Արսլանյանը կտակը չէր փոխանցել հիվանդանոցին և նույնիսկ չէր կնքել պատրիարքարանի դրամարկղը: Այդ հարցն իր լուծումն ստացավ դատարանի միջոցով՝ հոգուտ հիվանդանոցի (1945 թ.): Այդ ընթացքում կալանքի տակ էին վերցվել Արսլանյանի բանկային հաշիվները¹³: Վեճի առարկա էր դարձել հիվանդանոցի հրատարակած գրպանի օրացույցը: Ըստ պատրիարքարանի՝ օրացույցը պետք է հրատարակվեր իր հսկողության ներքո և բաղկացած լիներ 3-4 էջից՝ 1944 թ. հրատարակված օրինակի նման: Ի վերջո, վեճն ավարտվում է հոգուտ պատրիարքարանի: Վեճի առարկա էր դարձել նաև Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցելու համար պատվիրակության անդամների ինքնակամ նշանակումը՝ Երվանդ Ինճյան, Լոդոֆեթ Պաթմայան, Սիբայել Թոզլաճյան, Պսակ քահանա Ստեփանյան, Թորոս Ազատյան, Արսլանյանի թոռը՝ Վարուժան Արսլանյանը, և այդ ճանապարհորդության համար Ստամբուլի հայ եկեղեցիներից գումարների հավաքումը ևս: Այս հարցի հետ կապված նշենք, որ այն չի համապատասխանում իրականությանը, քանզի պատվիրակության անդամների անունները նշված են եղել Ազգային-եկեղեցական ժողովի անդամների ցուցակում¹⁴: Դա ուղղակի Արսլանյանին վարկաբեկելու հերթական քայլերից էր, իսկ կաթողիկոսի ընտրությանը չմասնակցելու փաստը միտումնավոր էր տարածվել Ստամբուլում, ըստ որի ընտրության մասնակիցների թիվը եղել է 111, իսկ 6 անդամների թիվն ավելացվել է հետո:

Սի փոքր շեղվելով թեմայից՝ նշեք, որ այդ ընթացքում Էջմիածին են ուղարկվել բողոքի երկու հեռագրեր, որոնց տակ ստորագրել էին Հմայակ Ծ, վարդապետ Պախթիարյանը, Ջարմայր Ծ վարդապետ Կեղզարյանը, Փեշտիվալճյանը, Գալուստ Աթեյանը: Սրանով նրանք

Գևորգ 6-րդին հայտնում էին, որ Արսլանյանը խախտում է եկեղեցական օրենքներն ու ավանդույթները: Վերջիններիս մեծ մասը վերը նշված հոգաբարձուների խորհուրդի անդամներն էին, որոնց տեղապահ Արսլանյանը հեռացրել էր պատրիարքարանից:

Ստանալով այդ հեռագրերը՝ Վեհափառը հայտարարել է, որ արտասահմանի հայ պատրիարքները պետք է նշանակվեն իր կողմից՝ հակասություններին վերջ դնելու նպատակով: Նաև Ստամբուլում էր բարձրացվել պատրիարքի ընտրության հարցը: Առաջադրվել էին 3 թեկնածուներ՝ Գոսան եպիսկոպոս, Գարեգին արքեպիսկոպոս Խաչատուրյան և Արտավազդ արքեպիսկոպոս Սուրմյան: Վերջինս կաթողիկոս Չորեքչյանի ընտրյալն էր¹⁵: Նշենք նաև, որ Ստամբուլում վարկաբեկվեցին կաթողիկոս Չորեքչյանն ու Պատրիարքի տեղապահ Արսլանյանը: Վարկաբեկման համար պատճառ հանդիսացավ Վեհափառի արտասահմանի հայ պատրիարքների իր կողմից նշանակման վերաբերյալ հայտարարությունը՝ անվստահություն հայտնելով համայնքին: Կարևոր պատճառ էր հանդիսանում իր «գործակալի» Արտավազդ արքեպիսկոպոս Սուրմյանի, պատրիարք նշանակելու ցանկությունը: Ինչպես նաև Արսլանյանի՝ Էջմիածնից վերադառնալուց հետո, հայտարարությունն այն մասին, որ Ամենայն Հայոց Վեհափառն իրեն հանձնարարել է պատժել անհնազանդներին: Արսլանյանը հայտարարել էր նաև, որ լուսահոգի Նարոյանի հրամանով վաճառքի են հանվել պատրիարքարանի և մատենադարանի բազմաթիվ թանկարժեք իրեր:

Ուշագրավ է, որ այս ժամանակահատվածում Արսլանյանը դիտարկվում էր նաև որպես ԽՍՀՄ գործակալ, որի համար իբրև պատճառ էին դարձել կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցող պատվիրակության կողմից թուրքական կառավարության իրեն առաջարկված աջակցությունից հրաժարվելը, ընտրությունից հետո Հայաստանում 8 օր ավել մնալը, 1945 թ. հունիսի 25-ին Էջմիածնի եկեղեցական ժողովի վերջին նիստում, որին մասնակցում էր Ստամբուլի պատվիրակությունը դիմում-նամակ էր գրվել Ստալինին հայկական հարցի վերաբերյալ¹⁶:

1945-1947 թթ. պոլսահայ համայնքը պառակտվեց՝ բաժանվելով երկու բևեռների: Առաջինը՝ ի դեմս պատրիարքարանի, երկրորդը՝ մոր ուժ հավաքող Սբ. Փրկիչ հիվանդանոցի:

Վերը նշված փաստերը մեզ բերում են այն եզրահանգման, որ հետպատերազմյան շրջանում հայ համայնքում տեղի էին ունենում լուրջ տեղաշարժեր, որոնց ընթացքում պատրիարքի տեղապահ ընտրված Արսլանյանը փորձում էր վերականգնել պարիարքարանի դերն ու նշանակությունը համայնքում, որի համար կատաղի պայքար էր սկսվել Սբ. Փրկիչ հիվանդանոցի շուրջ բևեռացված գործիչների դեմ:

Սա նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում թուրքական կառավարության վերը նշված քայլերի իրագործման համար:

Պոլսահայ համայնքի վերնախավում տիրող այս անառողջ մթնոլորտի պատճառների վերլուծությունը մեզ հնարավորություն է ընձեռում հասկանալու նաև այն գործընթացների տրամաբանությունը, որն իր արտացալումն է գտնում նաև ստամբուլահայ համայնքի ներկա կյանքում: Սա նաև անուղղակիորեն պատասխանում է այն հարցին, թե ինչու է Գևորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանի անձը շարունակում մնալ վարկաբեկված, իսկ նրա 1944-50 թթ. պաշտոնավարման շրջանի յուրաքանչյուր ուսումնասիրություն՝ չխրախուսվող:

Ակնհայտ է դառնում, որ թուրքական իշխանություններն անուղղակիորեն մասնակցել են համայնքի պառակտմանը: Պատահական չէ Արսլանյանի բանկային հաշիվների կալանքի տակ վերցնելու հանգամանքը, ինչպես նաև վարչապետ Սարաջողլուի հայտարարությունը՝ Էջմիածին մեկնող ստամբուլահայ պատվիրակության, իր կառավարության կողմից աջակցության առաջարկից հրաժարվելը:

Ընդհանուր առմամբ հայ համայնքի շուրջ ստեղծված իրավիճակը՝ հետպատերազմյան շրջանում, լիովին արտացոլում է թուրքական ավանդական քաղաքականությունը ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների հարցում: Արտաքուստ, բարձրաձայնելով Թուրքիայում բնակվող ազգությունների իրավունքները, ներքուստ շարունակում են վերջիններիս նկատմամբ խտրական քաղաքականությունը: Ստամբուլահայ համայնքի պարագայում ստեղծված իրավիճակը Թուրքական կառավարությանը հնարավորություն էր ընձեռում ոչ միայն թուլացնել, այլև լիովին վերահսկողության տակ պահել ամբողջ համայնքը, իսկ խմորումների ցանկացած դրսևորման կանխարգելման համար հիսանալիորեն օգտագործել ներհամայնքային խնդիրները, ինչի օրինակը մենք տեսնում ենք Պատրիարքարանի և Սբ. Փրկիչ հիվանդանոցի միջև եղած հարաբերություններից:

Թուրքական կառավարության նպատակն էր պառակտել պոլսահայ համայնքի միասնականությունը, ինչը նրան, ըստ էության, լիովին հաջողվեց:

ARMEN MELQUMYAN
(IOS)

THE POLICY OF THE TURKISH AUTHORITIES AND THE ARMENIAN COMMUNITY OF CONSTANTINOPLE IN 1946-1947

The article describes the policy that government of Turkey carried towards Armenian people in Constantinople after II World War. It covers the reasons for a

split in the community of Istanbul and the Turkish authorities indirect participation in it.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՑՈՒՆՆԵՐ

1. «Մարմարա», Կ. Պոլիս, 9. VII. 1945:
2. Տե՛ս՝ «Մարմարա», 1945 թ. գրեթե բոլոր համարները:
3. Նույնը, 9. VII. 1945:
4. Նույնը, 9. VII. 1945:
5. «Ժամանակ», Կ. Պոլիս 3.VI.1945:
6. Ամերիկահայ ազգային խորհրդի կոչերը՝ ուղարկված Անվտանգութ-
յան խորհուրդ և ՄԱԿ՝ «Հայկական հարցը» լուծելու վերաբերյալ, 03.05.1946
թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 326, «ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախարարության
ֆոնդ» ց. 1, գ. 119, թ. 1:
7. Էջմիածնի եկեղեցական ժողովի կոչերը ՍՍՀՄ մինիստրների սովետի
նախագահին՝ «Հայկական հարցի» մասին, 22.04.1946 թ., ՀՀ Ազգային ար-
խիվ, ֆ. 326, «ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախարարության ֆոնդ», ց. 1, գ. 116,
թ. 6:
8. ՍՍՀՄ Արտաքին գործերի մինիստրության շրջաբերական նամակը
ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և Թուրքիայի դեսպանություններին, Եզիպտոսում և Իրա-
քում ՍՍՀՄ միսիաներին՝ հայերի ներգաղթ կազմակերպելու մասին,
11.04.1946 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 326, «ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախա-
րարության ֆոնդ», ց. 1, գ. 117, թ. 1:
9. Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետին կից Լուսավորչական եկեղե-
ցու գործերի խորհուրդ, 19.06.1945 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 326, «ՀԽՍՀ Ար-
տաքին գործերի նախարարության ֆոնդ», ց. 1, գ. 136, թ. 1:
10. Կ. Պոլսի պատրիարքի տեղապահ Գևորգ Արսլանյանի նամակը Ամե-
նայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ 6-րդին Թուրքիայի հայերին ծանր վիճակից
փրկելու և Հայաստան տեղափոխելու ամերաժեշտության մասին, 18.10.1946
թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 326, «ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի նախարարության
ֆոնդ», ց. 1, գ. 136, թ. 3:
11. Ստամբուլի ՍՍՀՄ գլխավոր հյուպատոսարանում կայացած զրույց-
ների գրառումները, 29.07.1946 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 326, «ՀԽՍՀ Արտա-
քին գործերի նախարարության ֆոնդ», ց. 1, գ. 134, թ. 10:
12. Նույնը, թ. 11:
13. Մարմարա, Կ. Պոլիս, 3.VI.1945:
14. ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի
խորհուրդ, 19.06.1945 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 823, ց. 6, գ. 8, թ. 4:
15. Մարմարա, Կ. Պոլիս, 3.VI.1945:
16. ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի
խորհուրդ, 19.06.1945 թ., ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 823, ց. 6, գ. 8, թ. 22: